

Ngaahi totonu 'i he va fakakaume'a pe fakamali 'o e tangata mo e fefine

'Oku tonu nai ho vā fakakaume'a pe fakamali ma'au?



Vā fakakaume'a pe fakamali lelei mo fiefia

'Oku taau ke tau takitaha ma'u ha vā fakakaume'a pe fakamali lelei mo fiefia. Ka koehā nai ha ngaahi faka'ilonga 'o ha vā fakakaume'a pe fakamali lelei mo fiefia:

♥ Ko e vā fakakaume'a pe fakamali lelei 'oku fonu 'i he 'ofa, fetokanga'aki, mafana pea mo vā ofi.

♥ 'Oku makatu'unga 'i he falala, lea mo'oni pea mo e faka'apa'apa

♥ 'Oku takitaha fakamahu'inga'i tatau 'e he ongo me'a 'i he feohi hona kaume'a pe takitaha hoa

♥ Ko e ongo hoa mahu'inga tatau kinaua pea 'oku na fai tu'utu'uni fakataha

♥ 'Oku na fefaka'ai'ai'aki, fepoupouaki mo fetanumaki'aki. 'Oku na fetokoni'aki.

♥ 'Oku 'ikai ke 'iai ha ilifia pe pule fakatāfataha ha taha 'i he feohi

♥ 'Oku 'iai ma'u pe 'a e talanoa pea mo e fevahevahe'aki

♥ 'Oku 'ikai ke 'iai ha fakamamahi fakaesino, fakaeongo, fakalielia, fakaepa'anga pe ko ha fa'ahinga fakamamahi kehe

Ngaahi totonu 'i he vā fakakaume'a pe fakamali

▶▶ 'Oku totonu ke ke ongo'i malu, pea ke malu

▶▶ 'Oku totonu ke faka'apa'apa'i koe

▶▶ 'Oku 'iai ho'o totonu ke ke fakahā ho'o ngaahi fakakaukau mo ho'o tui

▶▶ 'Oku 'iai ho'o totonu ke 'oua te ke tali ha kole ki ha feohi fakamali 'oku 'ikai ke ke loto kiai

▶▶ 'Oku 'iai ho'o totonu ki ha vā fakakaume'a pe fakamali 'oku kau lelei kiate koe



Kapau 'oku ke ma'u e ngaahi me'a ni 'i ho vā fakakaume'a pe fakamali tā 'oku tonu 'a e vā pe feohi koia ma'au. Ngaue fakataha mo ho hoa ke langa hake 'a ho'omo mo'ui vā ofi, hohoatatau, fe'ofofani mo faka'apa'apa.



Ngaahi vā fakakaume'a pe fakamali 'oku 'ikai lelei ki he mo'ui pea 'oku fakamamahi

Ko e ngaahi vā fakakaume'a pe fakamali 'oku 'ikai lelei ki he mo'ui 'oku 'ikai kenau tatau ma'u pe. Ka 'oku 'iai pe 'a e ngaahi faka'ilonga angamaheni 'o ha vā fakakaume'a pe fakamali 'oku 'ikai lelei ki he mo'ui.

Ko e taimi 'oku feinga ai e kau tangata 'e ni'ihī kenau pule'i honau kaume'a pe hoa 'aki e fakamamahi, fakailifia, mafai pea mo e pule fakaaaoa 'oku ui 'eni ko e fakamamahi 'i he 'api. 'I he taimi lahi koe kau mamahi 'o e fakamamahi 'i 'api koe kakai fefine.

'I Tonga ni, 'oku ta'efakalao 'a e fakamamahi 'i 'api. 'Oku ta'efakalao ke fakamamahi'i e kakai fefine 'i ha fa'ahinga founga pe.

Ki ha toe fakamatala fekau'aki pea mo e Lao ki he Malu'i 'o e Famili, vakai ki he fakamatala 'i he peesi 7. ▶▶



MO'ONI'i ME'A!

'OKU KE 'ILO NAI?



Koe toko **2** 'i he fefine 'e **5** kotoa 'oku si'i hifo he ta'u 25 'i Tonga ni 'oku nau a'usia e fakamamahi i he'enua ngaahi vā fakaekaume'a pe fakamali.

Ako Fakafonua 'a Tonga ki he Fakamamahi'i 'i 'api 'o e kakai fefine (2012)

Ko e ngaahi faka'ilonga angamaheni

'Oku hanga nai 'e ho hoa 'o:

- ▶ Fakamamahi'i koe fakaesino, fakaeongo, 'i he lea pe 'oku ne fakamanamana ke fakamamahi'i koe?
- ▶ Tā, teke, la'u pe tolongi 'aki koe ha me'a pe fakalavea'i koe 'aki ha me'a tau?
- ▶ Kaikaila'i koe mo toutou tukuhifo'i koe?
- ▶ Kaka'a'i mo lohiaki'i koe, ui 'aki koe e ngaahi hingoa ta'etaa pe fakangalikovi'i koe 'i he ha'oha'onga ho ngaahi kaungame'a?
- ▶ Pule'i e feitu'u te ke ala 'alu kiai, kakai ke ke fetaulaki moia pea mo e ngaahi me'a te ke ala fai?
- ▶ Muimui'i ofi koe mo e ngaahi me'a 'oku ke fai 'o kau kiai ho'o telefoni to'oto'o, 'imeili pea mo e 'initaneti?
- ▶ Pule fakaaaoa kiate koe?
- ▶ Ta'ofi koe mei ha'o kumi tokoni?
- ▶ Tukuaki'i koe ki he ngaahi palopalema 'i ho'omo feohi pea 'ai koe ke ke ongo'i 'oku ke fakasesele?
- ▶ Talaatu na'a ke "kole'i pe 'e koe" hiliange ha'ane taa'i pe fakamamahi'i koe?
- ▶ Fakamamahi'i fakalielia koe 'o kau ai hono tohotoho'i koe?
- ▶ 'Omai ha tokotaha kehe 'oku na feohi fakakaume'a pe fakalielia ki ho mo 'api?
- ▶ Tukuaki'i koe ki he ta'efaitotonu ki ho'omo vā, pe koe toe 'iai hao kaume'a kehe neongo 'oku 'ikai mo'oni?
- ▶ Ta'ofi koe mei he kumi ha'o ngaue pe mei ho'o 'alu ki he ngaue, pe to'o ho'o pa'anga?

Kapau na'a ke tali 'io ki ha taha 'o e ngaahi fehu'i ko 'eni pea tā 'oku taimi ke ke fakatalanoa ki ha tokotaha fekau'aki pea mo e me'a 'oku hoko kiate koe. 'Oku 'iai e ngaahi fakaiiki 'i he peesi fakamuimui fekau'aki mo e kakai te ke ala talanoa kiai.

Na'a ku nofo fakataha pea mo hoku mali, Tevita, 'i he ta'u 'e ua. Na'a ku pehē "ko e totonu ia". Na'a ma vā ofi 'aupito pea 'oku ne fa'a talamai ko e tokotaha mahu'inga au. Ka kuo kehe eni ia. Na'e fa'a loto fua'a 'o tukuaki'i tokua 'oku ou kākā 'o 'ikai tauhi pe kiate ia. Na'a ne fa'a kaikaila'i au. 'I he taimi 'e taha, hiliange ha paati fakafiefia na'a ma fakafekiki lahi. Na'a ne tukuaki'i 'o pehe na'a ku toe tokanga ki he taha hono ngaahi kaungame'a, pea ne paa'i lahi hoku mata. Hili ia, na'e toe faka'au ke koviangē. Na'a ne fakasisina au kae 'oua kuou talaange kou toe nonofo mo ha taha kehe. Pea ne tā au. Na'e lotomo'ua mo hoha'a lahi 'eku fine'eiki ki he me'a na'e hoko kiate au. Na'a ku fa'a feinga keu taukapo'i 'a Tevita, ka na'a ne talamai ko Tevita ia 'oku palopalema. Na'a ku talanoa ki he tokotaha fai fale'i pea ne fakamatala mai kiate au, kapau na'a ku mahu'inga kia Tevita, he 'ikai te ne fakamamahi'i au. Kapau na'a ne 'ofa mo'oni 'ia au he 'ikai te ne tā au. 'I hono pou pou'i au 'e hoku famili pea mo hoku ngaahi kaungame'a na'aku lava 'o li'aki 'a Tevita. Na'a ku ta'elata he kamata'anga. Na'aku kei 'ofa pe ki ai ka na'a ku ilifia ai. Ka koe 'osi eni e ta'u 'e taha kuo 'i ai hoku kaume'a fo'ou pea 'oku ou ongo'i malu ai.



Talanoa 'a Kalolaine

'Oku 'ikai pe ke 'iai ha taimi 'e tonu ke tukuaki'i ai koe

'Oku 'ikai ke 'iai ha taimi 'e tonu ke tukuaki'i ai koe ki hono fakamamahi'i koe 'e ho hoa pe kaume'a. 'Oku 'ikai totonu ke tukuaki'i koe ki he'ene to'onga fakamamahi. 'Oku 'ikai tuha ke tā, fakangalivale'i pe fakamamahi'i ha taha, pe pehe 'oku nau nofo 'o kole ke ngaohi pehe'i kinautolu. 'Oku 'iai e totonu e taha kotoa ke malu pea ke ongo'i malu.

'Oku fili ho hoa ke ne fakamamahi'i koe. 'Oku 'ikai ke ne fakamamahi'i 'ene pule ngaue, kaungāngaue pe ko hono kaungāme'a. 'Aia 'oku ne lava pe 'o pule'i 'ene fakamamahi. Ka 'oku ne FILI ke ne fakamamahi'i koe.

Kuo pau ke taliui 'ae tangata fakamamahi ki he'ene fakamamahi, he'ikai ke tukuaki'i koe ke ke fua 'a e ola 'ene fakamamahi.



'Ikai ha fakatonuhia ki he fakamamahi

'Oku 'iai e ni'ihī 'oku nau 'omai ha ngaahi fakamatala ke fakatonuhia'i 'aki e fakamamahi 'i 'api. 'Oku nau pehē 'oku 'ikai totonu ke tukuaki'i e motu'a tangata koe'uhi na'e ohi hake ia 'i he to'onga fakamamahi pe 'oku lahi e palopalema 'i he ngaue pea mo e ngaahi fatongia fakafamili, pe 'oku 'ikai malava e kakai tangata 'o mapule'i 'enau 'ita. **KOE NGAHI TULI TONUHA KOTOA 'ENI.**

'I he ngaahi feitu'u kehekehe 'o mamani 'oku 'iai e kakai 'oku nau feinga ke ngaue'aki 'enau anga fakafonua pe tui fakalotu ke fakatonuhia'i 'aki 'enau pule'i e

kakai fefine. 'Oku nau pehe ko e kakai fefine ko e koloa kinautolu 'a e kakai tangata pea 'oku taau ke pule'i mo akonaki'i kinautolu 'e he kakai tangata. 'Oku 'iai e kakai fefine 'oku nau tupu hake mo e tala 'oku pehē ko honau fatongia ke nofo ma'u pea ke feinga'i ke ngaue mo tu'uloa ha vāfakakaume'a pe ko ha nofo mali neongo ai pe e tukunga 'oku a'u kiai. 'Oku 'ikai mo'oni e ngaahi me'a ni. 'Oku 'ikai ko ha fakatonuhia 'eni ki he fakamamahi.

'Oku 'ikai pē ke 'iai ha fakatonuhia ki hono fakamamahi'i 'o e kakai fefine.

Ko e siakale 'o e fakamamahi

Ko ha vā fakakaume'a pe fakamali fakamamahi 'oku 'ikai pehē ke fakamamahi pē 'i he taimi kotoa. 'I he taimi 'e ni'ihi ko e kakai to'onga fakamamahi 'oku nau angalelei ki honau ngaahi hoa pe kaume'a. 'Oku nau anga'ofa mo ongo'i fakatomala koe'uhi ko 'enua to'onga fakamamahi pea 'i he'ene pehē 'oku faingata'a ai ke tau sio ki he mo'oni'i me'a 'oku hoko. 'Oku ui 'eni ko e siakale 'o e fakamamahi.



Ko e ha ho'o me'a 'e ala fai ke ta'ofi'aki e siakale 'o e fakamamahi

1 **Fakatokanga'i pea tali** 'oku ke 'i he vā fakakaume'a 'oku fakamamahi

2 **'Oua te ke to'o ma'ama'a** e me'a 'oku hoko kia koe. 'Oku mafatukituki pea 'oku ne uesia koe 'i he taimi ni pea 'i he kaha'u. 'I he ngaahi vā fakakaume'a mo fakamali lahi 'oku 'ikai lelei ki he mo'ui, 'e 'alu pe e taimi mo e fakautuutu ange e to'onga mo'ui pule fakaaomo mo fakamamahi.

3 **Ngaue leva.** He 'ikai tu'u 'a e fakamamahi 'iate ia pe, 'oku fiema'u ke ke fai ha ngaue ki ai. 'E pau pē ke ke ongo'i ilifia pe veiveiua fekau'aki moe me'a ke ke fai. Ko e me'a angamaheni 'eni. Ka ko e faitu'utu'uni ke fakahoko ha ngaue ko e tu'utu'uni to'a ia pea 'e malava pe ke te ongo'i ilifia. Kā ke manatu'i ko ho'o fai tu'utu'uni ke fakahoko ha ngaue ki ai ko ho'o tu'utu'uni ia ke ke pule'i e 'alunga ho'o mo'ui.

4 **Fakatalanoa ki ha tokotaha 'oku ke falala kiai,** ha taha 'oku ne 'ilo fekau'aki pea mo hono fakamamahi'i 'o e kakai fefine – 'o hangē ko ho kaungame'a, tokoua, fa'e, faiako pe ko ho kaunga'api. Te ke ongo'i lelei ange 'o ka ke ka vahevahe ho'o palopalema. 'E 'iai e taimi 'e talaatu 'e ha ni'ihi ke 'oua te ke fai 'e koe ha me'a pea ko e me'a angamaheni pē 'a e fakamamahi ia. 'OKU IKAI KE MO'ONI 'ENI pea 'oku totonu ke ke fai tu'utu'uni pe koe ki he me'a te ke fai.

5 'Ai ha' o palani malu'i telia na'a fiema'u ke ke mavahe fakavavevave mei 'api. Fakakaukau'i 'a e feitu'u te ke 'alu kiai kapau 'e fiema'u ke ke mavahe. Fufuu'i ha kato kuo 'osi fa'oaki kiai e ngaahi me'a te ke fiema'u (kaati faka'ilonga, ki, silini, kaati pangike, ngaahi fika telefoni mahu'inga, vala ki ho'o fanau) pe tuku 'i ha tokotaha 'oku ke falala kiai.

6 Kumi tokoni mo e malu'i. Vakai ki he ngaahi fika fetu'utaki 'i he peesi hoko.

POLISI

Malava fai ha tu'utu'uni malu'i 'a e Polisi 'i he feitu'u mo e taimi pe koia pea ne ta'ofi ho hoa mei ha'ane toe fetu'utaki atu kia koe



FAKAMAAU'ANGA

Malava fai ha tu'utu'uni malu'i ke ta'ofi ho hoa mei ha'ane toe fetu'utaki atu kia koe



Talanoa ki ha toketa pe neesi

Talanoa ki ha taha fale'i



Lao ki he Malu'i 'o e Famili

- ▶▶ Ko e fakamamahi 'i 'api kuo hoko ia ko e hia 'o fakatatau ki he Lao ki he Malu'i 'o e Famili.
- ▶▶ 'Oku malu'i 'e he lao 'a e tokotaha kotoa 'i he 'api mei he fakamamahi 'i 'api. 'Oku kau ki heni 'a e fakamamahi fakaesino, fakalielia pea mo e fakamamahi fakae'atamai.
- ▶▶ 'O kapau ko ha mamahi koe 'o e fakamamahi 'i 'api, 'oku 'iai ho'o totonu ke malu'i koe. 'Oku 'ikai fiema'u ia ke 'iai hao lavea fakaesino kae toki malu'i koe 'e he lao.
- ▶▶ Kapau kuo ke a'usia ha fakamamahi fakaesino, fakalielia, fakae'atamai pe faka'ekonomika te ke ala ma'u ha tu'utu'uni malu'i pe tu'utuni malu'i 'a e polisi ke tokoni ki hono malu'i koe.

Te ke ala ma'u tokoni mei he:

Senita Ma'ae Kakai Fefine mo e Longa'i Fanau, Tungi Colonnade Building

T: 22240

Imeili: wccrisiscentre@gmail.com

Senita Fakafonua ma'ae Kakai Fefine mo e Longa'i Fanau, Halaleva

T: 26567

Imeili: tncwcinfo@gmail.com

Ma'a Fafine mo e Famili, Fasi-moe-Afi

T: 25991

Imeili: mfftonga@gmail.com

Va'a 'o e Potungae Polisi ki he Malu'i 'o e Famili

T: 28983

'Ofisi 'o e Fakamaau'anga Polisi, Nuku'alofa

T: 23599

Senita Talitha

Levolo 1, Fale 'o 'Uliti Uata

T: 28590

Imeili: talithaproject@gmail.com

Facebook: Talitha Project

Te nau fakapapau'i 'oku ke hao mo malu

'E 'ikai te nau fakamaaua koe

'E 'ikai te nau talanoa kiha tokotaha kehe fekau'aki mo koe.

He 'ikai faingofua ma'u pe ha vā fakakaume'a pe nofo mali, ka 'oku 'ikai totonu ke hoko ko e me'a fakamamahi.

Kapau 'oku te tokanga pea 'ofa 'i ha tokotaha, pea 'oku te ongo'i 'a e 'ofa mo e faka'apa'apa tatau mei he tokotaha koia, 'oku ne fakaiviva kita ke te lotolahi ke fehanganagai mo mamani. Ko e vā fakakaume'a pe nofo mali lelei 'oku te ongo'i lelei fekau'aki mo hoto hoa pea mo kita foki.



Pacific Community
Communauté du Pacifique



United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women



Na'e fa'u 'a e tohi fakamatala ni 'i he fengae'aki fakataha 'a e Va'a 'a e Komiuniti 'o e Pasifiki ki he Totonu 'a e Tangata pea mo e Pule'anga 'o Tonga pea pehe ki he ngaahi kupu fekau'aki 'i Tonga. 'Oku muimui 'a e tohi ni ki he ngaahi tohi fakamatala pehene na'e fa'u 'i Saute 'Afilika, Nu'usila pea mo 'Aositelelia pea 'oku fakapa'anga ia 'i he Va'a 'o e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha Ma'ae Hou'eiki Fafine (UN Women) pea mo e Pule'anga 'Aositelelia.

'Oku 'oatu 'a e fakamālō makehe ki he ngaahi kupu fekau'aki pea mo e ngaahi hoangaue 'oku nau ngāue ki hono fakangata 'o e fakamamahi 'i 'o e kakai fefine pea mo e fanau fefine 'i Tonga.